

ԷՄՄԱ ԿՈՐԽՄԱԶՅԱՆ

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹՎՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄԸ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԱՍՊԱՐԵՉՈՒՄ*

Հայ-ուսական մշակութային կապերը գրեթե մեկ հազարամյակի պատմություն ունեն¹: Մասնագետների կողմից աղերսներ են նկատված նաև արվեստի ասպարեզում: Հ. Խ. Խալիֆախյանի², Ա. Լ. Յակոբսոնի³, Ն. Ն. Ռոզովի⁴ ուսումնասիրությունների շնորհիվ ի հայտ են բերված որոշակի ընդհանրություններ երկու ժողովուրդների ճարտարապետական շինությունների, դրանց կառուցողական եղանակների, բնդհանուր արտահայտչամիջոցների և այդ կառույցների հարդարանքի միջև: Թեև այդ երևույթը նկատվում է սկսած դեռևս XII—XIII դդ., բայց այն ավելի ակնհայտ է դառնում XVI—XVII դդ., երբ Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև ամրապնդվում և զարգանում են առևտրական, բաղադրական և մշակութային բազմակողմանի կապեր: Հայ վաճառականների միջոցով Ռուսաստան էին հասնում ոչ միայն տարբեր ապրանքներ, այլև արվեստի գործեր: Ռուսաստանում հաստատվում և իրենց գործունեությունն էին ծավալում հայ ճարտարապետներ, բարտաշներ, նկարիչներ, ոսկերիչներ և այլն: Ա. Լ. Յակոբսոնը, խոսելով Մոսկվայում զարգացող արվեստի մասին, նշում է այն աղբյուրները, որոնք նոր լիցք և թարմություն էին հաղորդում նրան՝ «Այդ աղբյուրներից մեկն էր, — գրում է նա, — ըստ երեւելույթին, Մերձարևելյան, մասնավորապես Անդրկովկասյան՝ Վրաստանի, գլխավորապես Հայաստանի և Ադրբեջանի արվեստը: Այդ աղբյուրների նրշանակությունը Մոսկվայի XVI դարի գեղարվեստական մշակույթի ձևավորման ընթացքում մինչև այժմ գրեթե հաշվի չէր առնվում, մինչդեռ այդ երեւելույթը արտացոլող հռչարձանները զգալի մեծ խումբ են կազմում»⁵:

* Ձեկուդու՝ կարգացված Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հորեկյանական նստաշրջանում՝ նվիրված Ռուսաստանի Հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման 150-ամյակին:

1 Լ. Մ. Մ. Լիքսեթ-Բեկ, Древняя Русь и Армения, Ереван, 1946; Մ. Ներսիսյան, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, Ереван, 1956; Армяно-русские отношения в XVII в., Сборник документов, тт. I, II, Ереван, 1953; Армяно-русские отношения в XVIII в., Сборник документов, Ереван, 1967; Присоединение Восточной Армении к России, т. I, Ереван, 1972.

2 Օ. Ք. Խալախչյան, Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ереван, 1967; նույնի՝ Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении, М., 1977.

3 Ա. Լ. Եակոբсон, Художественные связи Московской Руси с Закавказьем и Ближним Востоком в XVI в., «Древности Московского Кремля», М., 1971 գրքում:

4 Ն. Ն. Րոզов, О русско-армянских книжных связях древнейшего периода, «Историко-филологический журнал», 1978, Ереван, № 3 (82), стр. 207.

5 Ա. Լ. Յակոբսոն, նշվ. աշխ., էջ 231:

XVI դարի ռուսական մանրանկարչության մասին խոսելիս Ա. Ն. Սվիրինը ևս նկատում է հայկական արվեստի ազդեցության փաստը. «XVI դարի սկզբի մի շարք ռուսական ձեռագրերի զարգարվեստում,— գրում է նա,— նկատվում են մոտիվներ, որոնք հատկանշական են հին Հայաստանի ձեռագրային արվեստին»⁶: Հեղինակը այստեղ նկատի ունի երեք ռուսական ձեռագրերի նկարազարդումները. Կիրիլո-Քելլոզերսկ վանքի Ավետարանը, Քիրյովի Ավետարանը և 1507 թ. Քեոզոսի Ավետարանը: Խոսելով վերջինի մասին, հեղինակը գրում է՝ «Հարկ է ընդգծել այն, որ հատկապես այս վարպետի (այսինքն Քեոզոսի) մոտ նկատվում են ռուսական գրքային արվեստի համար նոր զարգացումներ և հորինվածքներ: Իր հոր բազմակողմանի ընդունակությունները և քաջ ծանոթությունը զարգարվեստի ասպարեզում ստանում են հատուկ նշանակություն, երբ իմանում ենք, որ XV—XVI դդ. նկարիչների այդ ընտանիքին հայտնի են եղել հայկական և իտալական ձեռագրերը»⁷: Այդ կապը հեղինակը բացատրում է հատկապես Ղրիմից բերված հայկական ձեռագրերի ազդեցությամբ⁸: Հայկական մանրանկարչության ազդեցությամբ, ըստ երեվույթին, պետք է բացատրել նաև ռուսական ձեռագրերում հանդես եկող լուսանցազարդերը (նկ. 1)⁹, որոնք ռուս վարպետների վրձնի տակ ստանում էին գեղարվեստական այլ ձևավորում:

Հայտնի է, որ XVII դարից սկսած Ռուսաստանում ապրել և ստեղծագործել են օտարազգի շատ վարպետներ, որոնց թվում նաև հայեր: Դժբախտաբար այժմ դժվար է որոշել, թե որքան հայ վարպետներ են աշխատել Ռուսաստանում XVII—XIX դարերում: Բացի հանրահայտ Բոգդան Սալթանովից, կային մի շարք նկարիչներ, ոսկերիչներ և այլ վարպետներ, որոնք տեղափոխվելով Ռուսաստան, այնքան էին փոխում իրենց անուններն ու ազգանունները, որ ստույգ գրավոր տեղեկությունների բացակայության պայմաններում՝ անհնարին է լինում պարզել նրանց ազգությունը: Ն. Մ. Մուկան հատուկ աշխատություն է նվիրել Քելլոզերսկի ազգանունը կրող հայ նկարիչների մի ամբողջ գերդաստանի, որի անդամները ապրել և աշխատել են Մոսկվայում XVII—XVIII դարերում¹⁰: Եվ իրոք, այնպիսի անուններ և ազգանուններ, ինչպիսիք են՝ Իվան և Եֆիմ Քելլոզերսկերը, Մատյուշկա և Իվաշկա Բոգդանովները, Աֆոնկա Ֆիլիպովը, Այոշա Իվանովը¹¹ և ուրիշներ, շատ հեռու են հայկական լինելուց: Սակայն պահպանվել են արխիվային ստույգ նյութեր դրանց հայկական ծագման մասին: Աշխատելով Մոսկվայի Օրուծելնայա պալատում, նրանք շոշափելի լուծա են մուծել Ռուսաստանում զարգացող արվեստի մեջ:

Կան և հակառակ օրինակներ, երբ ռուս վարպետների գործերն օգտագործվում էին հայերի կողմից: Այդպիսի օրինակներ են հանդիսանում Մատենադարանում պահվող մի շարք հայկական ձեռագրերի կազմերը, որոնք

6 А. Н. Свирин, Древнерусская миниатюра, М., 1950, стр. 90.

7 Ա. Ն. Սվիրին, նշվ. աշխ., էջ 91:

8 Նույն տեղում, էջ 90:

9 Նկարը վերցված է Ա. Ն. Սվիրինի նշված աշխատությունից, 104 և 105 էջերի միջև:

10 Н. М. Молева, О художниках Бельских, «Лраբер», 1974, Երևան, № 8, էջ 38: Նույնի Иван Салтанов и его школа, «Лраբер», № 10, Երևան, 1977: Սույն ուսումնասիրության վրա մեր ուշադրությունը հրավիրեց Լ. Ս. Խաչիկյանը, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

11 Н. М. Молева, О художниках Бельских, стр. 40.

Նկ. 1

ունեն առասիական արձանագրութիւններ: Նման կազմեր՝ ունեցող ձեռագրեր հասել են մեզ Նոր Նախիջևանից:

Ինչպես հայտնի է, Նոր Նախիջևանը հիմնադրվել է XVIII դարի վերջին՝ Ղրիմից արտագաղթաց հայերի կողմից, որոնք իրենց հետ բերել էին նաև հին

ձեռագրեր: Նոր Նախիջևանի ստեղծման և գաղթած ժողովրդի կենսապայմանների կարգավորման գործում մեծ ջանք է գործադրել արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը: Վերջինիս անմիջական մասնակցությամբ նոր հիմնադրված քաղաքում կառուցվեցին վանքեր և եկեղեցիներ, հաստատվեցին հոգևոր դատարանը և Մագիստրատը¹²: Եվ այդ ամենի հետ միասին Հովսեփ Արղությանը մեծ ուշադրություն դարձրեց նաև Ղրիմից բերված ձեռագրերին: Երվանդ Շահադիզը այդ առիթով գրում է. ամենամեծ հիշատակը, որ թողել է Արղությանը նոր Նախիջևանում՝ դա «գրչագիր գրքերի հավաքածուն է, որ խնամքով ժողովել, կազմել և ժառանգություն է թողել մեզ հետնոցս»¹³: Արղությանի անմիջական հոգածությամբ մի քանի ձեռագրեր ստացել են նոր, գեղեցիկ կազմեր: Այդպիսիներից է Մատենադարանի N 7631 ձեռագրի արձաթյա քանդակադրոշմված կազմը (նկ. 2): Կազմի վրա դրվագված են հորինվածքներ Քրիստոսի կյանքի վերաբերյալ տեսարաններով: Առաջին փեղկի վրա՝ կենտրոնում պատկերված է Քրիստոսի Հարությունը, իսկ անկյուններում՝ շորս ավետարանիչները: Երկրորդ փեղկում՝ կենտրոնում Աստվածամայրը Քրիստոս մանկան հետ, իսկ անկյուններում՝ Ավետումը, Ծնունդը, Տյառնընդառաջը, Մկրտությունը: Կողքի փակիչի վրա՝ տեսարաններ Քրիստոսի շարշարանքներից: Կազմի վրա կան նաև դրոշմներ, որոնցից պարզվում է, թե երբ և որտեղ է պատրաստվել ավյալ կազմը: Մի դրոշմի վրա տեսնում ենք սուրբ Գևորգին ձիու վրա և պարտված վիշապին: Այդ պատկերը Մոսկվա քաղաքի գերբն էր, որը դրվագվում էր բոլոր տիպի թանկարժեք մետաղյա շինվածքների վրա, սկսած 1714 թ. մինչև 1896 թվականը: Անմիջապես սուրբ Գևորգի պատկերի տակ դրվագված է թվականը՝ 1783 (երբ պատրաստվել է կազմը): Նույն կազմի վրա կա ևս մի դրոշմ A. O. B. անվանատառերով, որոնք պատկանում են մի անհայտ վարպետի՝ ապրած և աշխատած Մոսկվայում XVIII դ. վերջում: Այդ մասին տեղեկանում ենք Պոստնիկովա-Լոսևայի աշխատությունից, որտեղ կա բնդարձակ ցուցակ սուսական թանկարժեք մետաղի շինվածքների վրա հանդիպող դրոշմների¹⁴: Ձեռագրում պահպանվել է այդ նույն 1783 թ. գրված Արղությանի հիշատակագրությունը՝ «Ես սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի ծայրագոյն նուիրակ, Ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց ազգին առաջնորդ, նոր Նախիջևանայ հիմնադիր և երանելի սուրբ Սիմեոն հայրապետին Երևանցոյ ձեռնասուն աշակերտ, Սանահնեցի Արղութեանց Շիրշերգի որդի՝ Յովսէփ ապարդին արքեպիսկոպոս, սուրբ Աւետարանս այս արձաթապատ առնել հոռու իմով սեպհական արդեամբ և նուիրեցի ի դուն Նախիջևանու ս. Լուսաւորիչ աւագ եկեղեցոյն, զոր ես հիմնարկեցի ի 1783 թուին...»: Նույն ձեռագրի մեջ կա նաև Արղությանի 1792 թ. հիշատակագրությունը, ձեռագիրը Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցուն՝ նրա օժման հանդեսի առթիվ նվիրաբերելու մասին: Ի դեպ, նույն թվին օժվել են նոր Նախիջևանի ևս մի քանի հայկական եկեղեցիներ, որոնց Արղությանը նվիրաբերել է ձեռագրեր: Այդ ձեռագրերի մեծ մասը Ավետարաններ են, ճոխ դարգարված

¹² Առ. Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան, Թիֆլիս, 1902: Երվանդ Շահադիզ, Պատմական պատկերներ, Թիֆլիս, 1903:

¹³ Երվանդ Շահադիզ, նշվ. աշխ., էջ 74:

¹⁴ М. М. Постникова-Лосева, Ювелирное русское искусство, М., 1974, стр. 227—344.

Ճանրանկարներով: Նրանց թվում նաև Կիլիկյան այսպես կոչված ութ նկարիչների փառահեղ Ավետարանը և Սմբատ Գունդատարլի Ավետարանը, որոնց արժաթյա կազմերը այժմ պահպանվում են Հայաստանի Պետական Պատկերասրահում (966 և 967 զույգահամարների տակ): Այդ կազմերը, թե՛ կա-

Նկ. 2

տարման հղանակով, թե՛ ներկայացված տեսարաններով՝ նման են վերը նրկարագրված կազմին: Ինչպես նշեցինք, կազմերից մեկը պատկանում էր ութ նկարիչների Ավետարանին, որը հնում նույնպես ունեցել է արժաթյա կազմ: Այդ մասին վկայություն է պահել մի հիշատակագրություն, որտեղ նշված են

սակերիչ վարպետների անունները՝ Սիրեր, Վասիլ, Մոմեղեն և Ասարպակ: Այդ ձեռագիրը նոր նախիջևան է հասել զրկված իր արծաթյա հին կազմից, այդ պատճառով նրա համար պատրաստել են նորը: Զեռագրի 272ա թերթում պահպանվել է ևս մի հիշատակագրություն՝ «Ար Աւետարանի երծաթեայ կոստղի երծաթի քաշն է շորս ֆունթ թամամ, բոլորն կերտել տվող նուաստ բժիշկ Պետրոս որդի Յովհաննէսի, թուի փրկչին 1788-ին ի Մոսկով մայրաքաղաքին Ռուսաց»: Իսկ 1792 թ., երբ օծվել է ն. նախիջևանի սբ. Լուսավորիչ եկեղեցին, այդ ձեռագիրը նվիրաբերվել է նրան Արղուսյանի կողմից՝ հետևյալ հիշատակագրությամբ. «Յովսեփ Արքեպիսկոպոս. շնորհեցի նոր նախիջևանու սբ. Լուսաւորչի եկեղեցոյն զսբ. Աւետարանս 1792 թ. նոյ. 30-ին»:

Հ. Արղուսյանի պատվիրած կազմերի մի մասը զարդարված է արծնապատ մեղալիտոններով: Այդպիսի մի կազմ ունի Մատենադարանի № 6341 ձեռագիրը (նկ. 3): Կազմի մետաղյա մասերի վրա կան դրոշմներ՝ մեկի վրա Մոսկվայի գերբը և կատարման ժամանակը (1790 թ.), մյուս երկուսի վրա վարպետների անվան և ազգանվան սկզբնատառերը, որոնցից մեկը՝ Կուզով Սեմյոն Պետրովն է: Այդ վարպետը աշխատել է Մոսկվայում 1780—1798 թվականներին¹⁵: Ինչ վերաբերում է արծնապատ մեղալիտոններին, նրանց վրա մեծ մասամբ վարպետների ստորագրություն չի լինում: Կարելի է միայն ենթադրել, որ դրանք նույնպես պատրաստվել են Մոսկվայում, որտեղ գոյություն են ունեցել գեղազարդ արծնապատ շինվածքների արհեստանոցներ: Ինչպես հայտնի է, գեղազարդ արծնապատման արվեստը զարգացում է ապրել Ռուսաստանում սկսած XVII դարի վերջից, և առավել տարածվել XVIII դարում, երբ գեղազարդ արծնապատ իրերի արհեստանոցներ բացվեցին տարբեր քաղաքներում՝ բացի Մոսկվայից և Պետերբուրգից, նաև Սուզդալյան Ռուստովում, Ուստյուգում, Սոլվիչեգոդսկում և այլուր¹⁶: Այդ արհեստանոցների տարբեր շափերով և նպատակներով պատրաստած արտադրանքը տարածվում էր Ռուսաստանով մեկ: Քանի որ այդ արվեստով զբաղվող վարպետները չէին թողնում ստորագրություններ իրենց գործերի վրա, շատ դժվար է թվագրել այն կազմերը, որոնք շունեն մետաղյա մասեր: Այդպիսի մի կազմ ունի Մատենադարանի № 2630 ձեռագիրը (նկ. 4): Նման դեպքերում օգնության են գալիս ձեռագրի մեջ պահպանված հիշատակագրությունները: Սույն ձեռագրում գտնում ենք Հ. Արղուսյանի 1792 թ. հիշատակագրությունը, ուստի կազմը պետք է պատրաստված լինի այդ թվականից առաջ:

Ովքե՞ր էին այն վարպետները, որոնք Մոսկվայում կատարում էին Արղուսյանի և մյուս հայ պատվիրատուների խնդրանքները: Անկասկած, նրանց մեջ կային նաև հայազգի մասնագետներ, որոնք սուս վարպետների հետ միասին աշխատում էին նույն արհեստանոցներում: Տարբեր ազգերի վար-

15 Պոստմիկովա-Լուևա, նշվ. աշխ., էջ 264:

16 Գեղազարդ արծնապատման առական արվեստի մասին կա հարուստ գրականություն, նշենք մի քանի աշխատություն. Ի. Մ. Суслов, Ростовская эмаль. Ярославль, 1951; В. А. Никольский, Древнерусское декоративное искусство, Петербург, 1923; А. Титов, Финифтяники в городе Ростове Ярославской губернии, М., 1901; Симони, Собрание изображений окладов на русских богослужебных книгах XII—XVIII вв., СПб., 1910; Б. А. Рыбаков, Ремесла древней Руси, М., 1948; Т. М. Разина, Русская эмаль и скань; М., 1961, А. Н. Свирин, Ювелирное искусство древней Руси, М., 1967; А. Николаева, Древнерусская мелкая пластика XI—XVI вв., М., 1968 и др.

պետների համագործակցությունը հանդեցնում էր այն բանին, որ նրանց ստեղծագործություններում ազգային տարրերությունները հետզհետե ջրնջվում էին: Հայ վարպետները ուսանելի համար դժվար արտասանվող անունները փոխում էին և, ինչպես արդեն նկատվեց, դժվար է լինում շատ ան-

Նկ. 3

գամ կռահել, թե ինչ ազդուժյան վարպետի հետ գործ ունենք այս կամ այն դեպքում: Այդպիսի պայմաններում անգնահատելի օգնություն են ցույց տալիս հազվագեղ պատահող հայկական արձանագրությունները գեղազարդ արձնապատ իրերի վրա: Այդպիսիներից է Մատենադարանի № 6773 ձեռագրի կազմի մեղալիտներ, որի վրա հարություն առնող Քրիստոսի կողքին տես-

նում ենք «Հս. Քս» (աշխերն՝ Հիսուս Քրիստոս) հաշերեն տառերը (նկ. 5): Տվյալ կազմի արձնապատ մեղալիոնի վրա պատկերված ֆիգուրները առանձնանում են մի փոքր կարճեցված համաշափություններով և մեղմացված գունաշորով, որով բավականին տարբերվում են մյուս կազմերի վրա եղած պատկերներից:

Նկ. 4

Նոր Նախիջևանի ձեռագրերից մի քանիսը ստացել են նոր կազմեր նույնպես Մոսկվայի արհեստանոցներում XIX դարի առաջին տասնամյակներին: Այդպիսիներից է Մատենադարանի № 7547 ձեռագիրը: Կազմի մետաղյա մա-

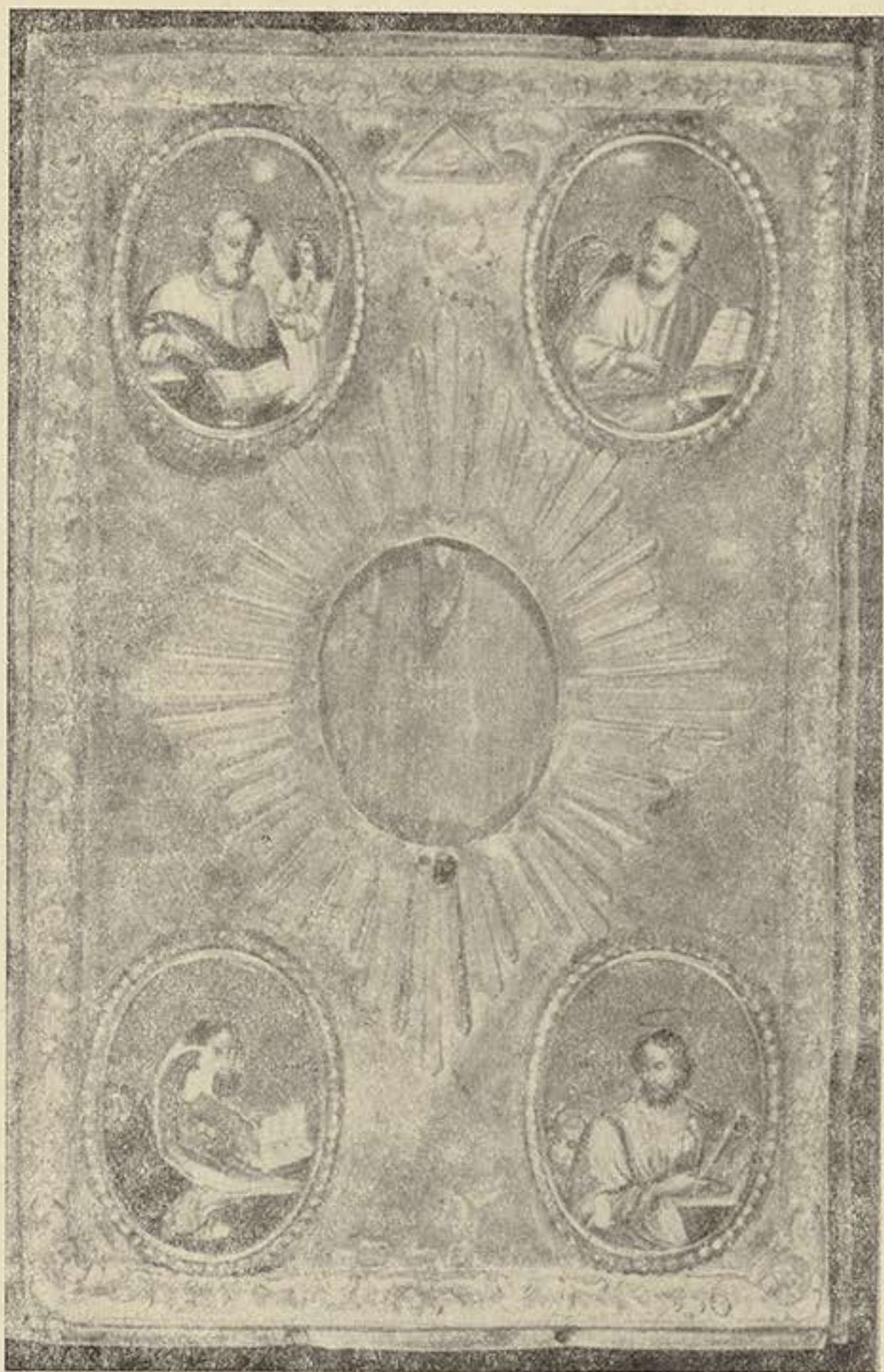
սի վրա կա Մոսկվա քաղաքի գերբը (սբ. Գևորգը՝ ձիու վրա), և դրոշմ՝ Ա. Կ. անվանատառերով և 1843 թվականով: Այդ անվանատառերը պատկանում են Կովալսկի Անդրեյ Անտոնովիչին, որը, ինչպես հայտնի է, աշխատում էր Մոսկվայում 1827-ից մինչև 1856 թվականը¹⁷: Նույն վարպետի ձեռքով պատ-

Նկ. 5

րաստված է նաև Մատենադարանի № 7780 ձեռագրի կազմը (նկ. 6), որը պատվիրել է ոմն Կարապետ Քաչալով: Այդ մասին իմանում ենք ձեռագրի մեջ պահպանված հետևյալ հիշատակագրությունից. «Յիշատակ է սբ. Աւս-

¹⁷ Պոստնիկովա-Լուևա, նշվ. աշխ., էջ 315:

Նկ. 6

տարանս արժաթապատ յանուն սր Ածածնայ վերափոխման եկեղեցւոյ, արդեամբ աղայ Կարապետ Ստեփանեան Քաչարովի և իւրեանց կենդանի հոգւոյն և յանուն ննչեցելոց ծնողացն յամի տիկառին 1844, ամսեանն ապրիլի 27, ի Նախիջևան»:

Գեղազարդ արձնապատ արվեստը, ըստ երևույթին, շատ էր դուր գալիս հայ արվեստասերներին: Կարելի է մտածել, որ կային նաև ոչ քիչ թվով հայ նկարիչներ, որոնք յուրացնում էին այդ բարդ արվեստի տեխնիկան Մոսկվայում: Անշուշտ, նրանց մեջ կային նաև ոսկերիչներ, որոնք զարգեր էին պատրաստում թանկարժեք նուրբ իրերի, ինչպես նաև ձեռագրերի կազմերի համար: Պոստնիկովա-Լոսևան, ուսական ոսկերչական արվեստի հմուտ ուսումնասիրողը, գրում է՝ «Ամբողջ XVIII դարի ընթացքում, և հատկապես նրա երկրորդ կեսին, ցարական պալատի համար ներգրավվում էին բազում ոսկեգործ և արծաթագործ վարպետներ, որոնց ծագումը և ազգային պատկանելությունը շատ տարբեր է եղել»¹⁸: Այդ հեղինակի նշված գրքում տրված է ցուցակ՝ ոսկերիչ և արծաթագործ վարպետների անունների: Նրանց մեջ, անշուշտ, կան նաև հայ ծագում ունեցող վարպետների անուններ: Կարելի է կուսհել, օրինակ, որ հայեր են եղել Վահանովը, Բոգդանովը և Նազարովը: Հետագա ուսումնասիրողները ձեռքի տակ ունենալով և այլ նյութեր, հավանաբար կբացահայտեն ևս մի շարք հայազգի վարպետների անուններ, որոնք ապրել ու ստեղծագործել են Մոսկվայում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում:

Э. М. КОРХМАЗЯН

ОТРАЖЕНИЕ АРМЯНО-РУССКИХ КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ В ОБЛАСТИ ИСКУССТВА

(Резюме)

В данной статье впервые описывается и публикуется ряд металлических окладов армянских рукописей, имеющих клейма с гербом города Москвы (святой Георгий на коне, поражающий дракона), русскими буквами (инициалами мастеров) и датой исполнения. Некоторые оклады снабжены также эмалевыми медальонами, на подавляющем большинстве которых также имеются русские надписи.

Исследование показало, что все эти оклады заключают в себе армянские рукописи, хранившиеся в Новом Нахичеване, реставрированные там и снабженные новыми переплетами на протяжении от конца XVIII до середины XIX в. Наиболее ранние из них заказаны на средства настоятеля армянских церквей в России, архиепископа Овсепя Аргутяна (Иосифа Аргутинского). Согласно сохранившимся клеймам удается уточнить имена некоторых мастеров, выполнявших заказы Аргутяна. Имеющаяся на эмалевом медальоне одного из окладов армянская надпись позволяет заключить, что среди этих мастеров были и армяне. Манера последних менять свои фамилии и имена на русский лад весьма затрудняет вопрос уточнения национальной принадлежности некоторых из них.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 156:

E. KORHMAZIAN

LA RÉPERCUSSION DES RELATIONS CULTURELLES
ARMÉNO-RUSSES DANS LE DOMAINE DE L'ART

(R é s u m é)

Dans cet article l'auteur décrit et publie pour la première fois un certain nombre de reliures métalliques de manuscrits arméniens portant une marque aux armoiries de la ville de Moscou (Saint Georges à cheval terrassant le dragon), des caractères russes (initiales des artistes) et la date de l'exécution. Certaines reliures sont décorées également de médaillons émaillés, dont la plupart portent des inscriptions russes.

L'examen a montré que toutes ces reliures renferment des manuscrits arméniens conservés au Nouveau-Nakhitchévan, restaurés et reliés là-bas de la fin du XVIIIe siècle jusqu'au milieu du XIXe. Les plus anciennes reliures ont été commandées avec les moyens du prieur des églises arméniennes de Russie, de l'archevêque Hovsep Argoutian (Iossif Argoutinski). Grâce à certaines marques conservées il est possible de préciser les noms de certains artistes ayant travaillé à la Salle des armes. L'inscription arménienne conservée sur le médaillon émaillé de l'une des reliures permet de conclure que parmi ces artistes il y avait également des Arméniens. La manière qu'avaient ces derniers de russiser leurs noms et leurs prénoms complique considérablement la détermination de l'appartenance nationale de certains d'entre eux.